

Adalékok a tulajdonviszonyok szociológiai elemzéséhez

HEGEDÜS ANDRÁS

„A termelőerőkben a növekedésnek, a társadalmi viszonyokban a rombolásnak, az eszmékben az alakulásnak állandó mozgása megy végbe; mozdulatlan csak a mozgás absztrakciója — *mors immortalis*.”

(Marx: *A filozófia nyomorúsága. MEM 4. köt. 125. o.*)

A marxi társadalomelmélet egyik legjellegzetesebb vonása, hogy kimutatta az uralkodó tulajdonviszonyok *kiemelkedő jelentőségét* az egyes konkrét társadalmi, gazdasági alakulatok életében, s mint lényegi viszonyokra, rájuk vezette vissza olyan történelemformáló erők létezését, mint amilyenek az osztályok és osztályharcok.

Marx elsősorban a tulajdonviszonyoknak a társadalmi küzdelmek és a termelőerők fejlődésének eredményeként létrejött különbözőségéből magyarázta az egymástól eltérő s egymást felváltó társadalmi-gazdasági formációk kialakulását is, és a történelmi fejlődést mindenekelőtt az e tekintetben lezajló változások alapján periodizálta. Így, ha korunk szocialista társadalmait *marxista alapon akarjuk elemezni*, akkor elsősorban a bennük kialakult tulajdonviszonyokból kell kiindulnunk, s mindenekelőtt arra a kérdésre kell megkísérelnünk a válaszadást, hogy ezekben az országokban létezik-e a marxi értelemben tulajdonkérdés mint valamely meghatározott osztály vagy réteg életkérdése, ahogy a polgári osztály életkérdése volt a feudális tulajdonviszonyok eltörlése, vagy ahogy a XIX. század Európájában a munkásosztály elemi érdeke volt a polgári tulajdonviszonyok lényegi megváltoztatása.

A társadalomtudományokban ilyenfajta kérdések vizsgálata különösen nehéz, mert a kutató minden következtetése, amelyet a tények vizsgálata alapján megfogalmaz, ideológiai tételekkel, sőt politikai érdekekkel találja magát szembe. Mégis éppen ezek azok a problémák, amelyek mind a gyakorlat, mind a tudományos gondolkodás fejlődése érdekében a leginkább követelik meg a viszonyok társadalomtudományi analizisét, a különböző típusú deklaratív álláspontok meghaladását.

A tulajdonviszonyok mint a társadalmi viszonyok „szervezési elve”

Marx a tulajdonviszonyt mindig a társadalom egészébe beágyazva értelmezte, tehát nem egyszerűen a dolgok tulajdonlását látta benne, hanem különböző osztályok és rétegek közötti viszonyok bonyolult rendszerének valamiféle centrumát.

A marxi felvetés szerint a termelési eszközök tulajdona az a *lényegi társadalmi viszony*, amelyre az emberek közötti bonyolult viszonyrendszer felépül. Marx a polgári magántulajdonról már *A moralizáló kritika és a kritizáló morál* című írásában azt írja, hogy az „a polgári termelési viszonyok összessége”. Oskar Lange ezt a marxi megközelítést úgy értelmezi, hogy „a termelőeszközök tulajdona... az az alap, mondhatnánk, az a »szervezési

elv«, amely meghatározza mind a termelési viszonyokat, mind az elosztási viszonyokat”.¹

A tulajdonviszonyok mint lényegi társadalmi viszonyok megértése ebben a felfogásban részint egyik kiinduló alapja minden olyan társadalomelemzésnek, amely nem akar a jelenségvilág felszínén megragadni, részint viszont csak a társadalmi és ezen belül elsősorban a termelési viszonyok egészébe beágyazva érhető el. „A polgári tulajdont — írja Marx *A filozófia nyomorúságában* — meghatározni tehát annyit jelent, mint a polgári termelés összes társadalmi viszonyait ábrázolni. A tulajdont mint független viszonyt, külön kategóriát, mint elvont és örök eszmét meghatározni akarni — ez csak a metafizikának vagy a jogtudománynak az illúziója lehet.”²

Eddig az idézet, két időszerűnek tűnő kérdés kínálkozik mellé. Hogyan lehetne a szocializmusban a szocialista tulajdont az e társadalmakban uralkodó összes lényeges társadalmi viszonyok figyelembevételével ábrázolni? Miért lenne itt más minden ilyen kísérlet, mint „metafizikai és jogtudományi illúzió”?

Éppen ezért, ha választ keresünk arra a kérdésre, hogy mi jellemzi a szocialista tulajdonviszonyokat mint lényegi társadalmi viszonyokat, és arra, hogy létezik-e tényleges tulajdonprobléma a szocialista országokban, akkor mindenekelőtt azokat a társadalmi következményeket kell áttekintenünk, amelyek a tulajdonviszonyok közvetlen megjelenítői, amelyekben ezek konkrét formát öltenek.

Azokat a *jelenségeket* keresem tehát, amelyekben a *tulajdonviszony mint lényegi társadalmi viszony* — hogy úgy mondjam — „testet ölt” döntésekben és társadalmi cselekvésekben, hasonlóan ahhoz, ahogyan az áru immánens, lényegi tulajdonsága, az érték megjelenik az árban. A tulajdonviszonyok ilyen értelemben felfogott gyakorlását tulajdonlásnak nevezem és e fogalom körébe sorolom mindenekelőtt a következő jelenségeket:

a) az emberek mint termelőmunkát végzők tevékenysége irányításának a lehetőségét — vagyis más szóval a *hatalom* gyakorlását, azaz az emberek igazgatását;

b) a termelési eszközök és a termelés struktúrája feletti rendelkezés lehetőségét — vagyis a dolgok igazgatását;

c) a többlettermék felhasználására, elcsatolására vagy legalábbis elosztására való lehetőséget;

d) a tulajdon tárgyai, a termelési eszközök vagy a pénztőke elidegenítésének és átörökítésének a lehetőségét. És ha az előző három pontban foglalt lehetőségekkel nem a jog szerinti tulajdonos él, akkor felvetődik e jogok gyakorlása feletti kontroll kérdése.

Ezek a tulajdonlás fogalmába sorolható döntési, illetve cselekvési lehetőségek a történelemben nem mindig a *jog szerinti* tulajdonost illetik; a tulajdonos részben jogszabályokban is rendezett módon, részben csak a társadalmi gyakorlat által szabályozottan a tulajdonlás fogalmába tartozó lehetőségek egyikével vagy másikával nem él, átruházza, illetve ezek átruházódnak másokra mégpedig legtöbbször társadalmi kényszer hatására.

Igy létrejön a *jog szerinti* tulajdonostól elkülönülő, különféle módon,

¹ Oskar Lange: *Politikai gazdaságtan*, I. köt. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965. 32–33. o.

² *MEM* 4. köt. 158. o.

kisebb-nagyobb mértékben *korlátozott tulajdonlás* — főként az első három pontban felsorolt lehetőségek tekintetében —, amelyet a következőkben, a marxi szóhasználatához tartva magamat, birtokolásnak nevezek.

A tulajdon és a birtoklás közötti lényeges különbség gyakran mind a mindennapi, mind a tudományos gondolkodásban elmosódik. Oskar Lange pl. a tulajdon³ és a birtoklás társadalmilag elismert és védett típusát azonosítja, de a hangsúlyt voltaképpen a birtoklásra helyezi: „... az alapvető, emberek közötti viszony a termelőeszközök birtoklása alapján jön létre. Itt nem véletlenül birtoklásról van szó, hanem a társadalom tagjai által elismert birtoklásról, amelyet az emberi együttélés társadalmilag elismert szabályai, s esetleg az e szabályok megszegésére kimért szankciók, vagyis a szokás vagy a jog őriznek. Az ilyen birtoklást nevezzük *tulajdonnak*.”⁴

A történelemben azonban gyakran különválnak a tulajdon és az előzőek szerint értelmezett birtoklás mint korlátozott tulajdonlás, éppen ezért indokoltnak tartom, ha a birtoklásban a tulajdonviszonynak mint lényegi viszonynak a megjelenését látjuk, amelyben a jogi tulajdonostól való elkülönülésnek különböző formája és mértéke alakulhat ki.

Ha nem elégszünk meg a jogtudományi vagy az ideológiai absztraktizmussal — akkor a szocialista tulajdonviszonyoknak mindenekelőtt a tulajdonlásban, illetve a birtoklásban megjelenő következményeit kell áttekintelnünk; s tulajdonképpen ezeknek az elemzése a tulajdonviszonyok szociológiai vizsgálatának legfontosabb mozzanata, tudva azonban azt, hogy mint ahogyan az áru ára nem azonos pontosan az áru értékével, úgy a tulajdonlás és birtoklás is csupán kifejeződése a tulajdonviszonyoknak mint a totális társadalom lényegi viszonyainak.

*Tulajdon és hatalom*⁵

Ezekben az egymás mellé helyezett fogalmakban évszázados viták elevenednek fel.

A hatalom forrása: a tulajdon; a tulajdon forrása: a hatalom — hangzik a két egymással élesen szembenálló álláspont, s bennük politikai és anyagi erővé vált ideológiák fejeződnek ki.

Már Marx is szembetalálkozott azzal a problémával, hogy a tulajdonviszonyoknak mint lényegi viszonyoknak egyik legfontosabb következménye és egyben megjelenési formája a hatalmi viszonyok kialakulása. Az a válasz,

³ Marx a feudalizmus jobbágyáról pl. úgy beszél, mint olyan közvetlen termelőről, aki nem tulajdonos, hanem csak birtokos és minden többletmunkája a föld tulajdonosát illeti. (Marx: *A tőke*, III. köt. Bp. 1967. 760. o.)

⁴ Oskar Lange: *id. mű.* 32. o.

⁵ Anélkül, hogy pontos definícióra törekednék, hatalmon egyes embereknek vagy csoportoknak azt a munkamegosztás adta lehetőségét értem, hogy más embereknek a magatartását egzisztenciális következmények terhe mellett befolyásolhassák, illetve saját magatartásukat önmaguk határozhassák meg. Ezzel lényegében bizonyos kiegészítéssel elfogadom Max Weber meghatározását, aki szerint „hatalmon” ... egy vagy több embernek azt a lehetőségét értjük, hogy valamilyen közösségi cselekvésben más résztvevők ellenállásával szemben is érvényesítse a saját akaratát”. (Max Weber: *Gazdaság és társadalom. Szemelvények. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, 1967. 241. o.) A tulajdonlás fogalmába a hatalomnak tehát szűkebb értelmezését kapcsolom be, nem értve bele a dolgok vagy az eldologiasult viszonyok emberek feletti hatalmát, azt a, Marx szavaival élve, „embertelen hatalmat, amely uralkodik a tőkésen is”.

amelyet Heinzenel vitatkozva a tulajdon és a hatalom közötti kapcsolat kérdésére adott, ma is fontos orientációul szolgál a tulajdonviszonyok szociológiai elemzéséhez.

Marx a hatalommal szemben a tulajdonviszonyoknak tulajdonított elsőséget.

„Hogy a »pénzszerzés« — írja Marx — hogyan csap át »hatalomszerzésbe«, a »tulajdon« pedig »politikai uralomba«, tehát hogy a kétféle hatalom között a szilárd különbség helyett — amelyet Heinzen úr *dogmaként* szentesít — éppen ellenkezőleg, egészen az egyesülésig menő kapcsolatok vannak, arról Heinzen úr hamarosan meggyőződhet, ha megnézi, hogyan *vásárolták* meg a jobbágyok szabadságukat, hogyan *vásárolták* meg a kommunák a maguk municipiális jogaikat, hogyan csalták ki egyfelől a polgárok a kereskedelemmel és az iparral a pénzt a feudális urak zsebéből és változtatták földtulajdonukat röpké váltókká, másfelől hogyan segítették győzelemre az ily módon aláaknázott nagy feudálisok felett az abszolút monarchiát és hogyan *vásároltak* tőle kiváltságokat . . .”⁶

Marx számára a *tőkés társadalom* elemzésében a kérdések kérdése valóban az a folyamat volt, amelyben a „pénzszerzés” áteset a hatalomszerzésbe, hiszen nem utolsósorban éppen e folyamat eredményeképpen jön létre a kapitalista társadalom struktúrája. Ez azonban korántsem jelenti, hogy a „hatalomszerzés” mentes lenne a „pénzszerzéstől”, és bizonyos történelmi korokra ne éppen ez lenne jellemző; gondoljunk csak arra a történelmi folyamatra, ahogyan az európai feudális társadalmak hierarchikus rendje létrejött.

Az európai szociáldemokrata pártokban kialakult „hivatalos” marxizmus tévedése éppen abban állt, hogy a tulajdonviszonyoknak, a történelmi szituációtól eltekintve, minden körülmények között elsőbbséget tulajdonított a hatalmi viszonyokkal szemben, azon az alapon, hogy az utóbbiak bármikor „megvásárolhatók” a tulajdonos által. Az ilyesfajta mechanikus álláspont azonban távol áll Marx történelemfelfogásától. Marx ontológiai értelemben és mindenekelőtt a tőkés tulajdon történelmi megjelenését vizsgálva adott elsőbbséget a tulajdonviszonyoknak: „. . . a burzsoá osztály politikai uralma fakad — írja — ezekből a polgári közgazdászok által szükségszerű örök törvényeknek proklamált modern termelési viszonyokból”.⁷

Nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy Marx és Heinzen vitájában a hatalom elsősorban még úgy jelent meg, mint politikai — vagy, más szóval, mint államigazgatási — hatalom, amely az állam formájában látszólag teljesen elkülönül a tulajdonviszonyoktól. Marx magától értetődően elsősorban azt tekintette feladatának, hogy kimutassa a polgári „állam” e mindenekfelett állónak látszó hatalom függőségét a tulajdonviszonyoktól. Azt, hogy tulajdon és hatalom nem ugyanaz, Marx nem tekintette vitakérdésnek, különbözőségük deklarálását — „amely már a pusztá szavakban benne van” — tautológiának nevezte,⁸ minduntalan hangsúlyozta azonban, hogy a tulajdon közvetve vagy közvetlenül forrása a hatalomnak, e fogalomnak a szűkebb értelmében is.

A modern kapitalista társadalmakban a tulajdon és a hatalom különválása korántsem korlátozódik csupán a politikai életre, hanem kiterjed a

⁶ Marx: A moralizáló kritika és a kritizáló morál. *MEM* 4. köt. 327—328. o.

⁷ *Uo.* 326—327. o.

⁸ *Uo.* 332. o.

társadalmi és magánélet úgyszólván minden szférájára, s nagymértékben jellemző vonásává válik a gazdasági vezetésnek is.

A tulajdonos a modern kapitalizmusban nemcsak hatalmat szerez a tőle elkülönült államban, különböző mechanizmusok révén, hanem hatalmat is ad, mégpedig a vállalati managementek saját benső életterében. A marxista elemzés számára egyik leginkább figyelemre méltó jelenség a tulajdonnak és a hatalomnak ez a bizonyos mérvű elkülönülése a gazdaság szférájában, ami nemcsak a feudalizmushoz, hanem a klasszikus kapitalizmushoz képest is szembetűnő a nyugati társadalmak újabbkori fejlődésében. A politikai hatalom hatáskörének kiterjedése a gazdasági szférára újracsak nem jelent mást az állami szektorban, mint a lényegi tulajdonos (a kapitalista állam) és a tulajdonlás fogalmába tartozó hatalmat gyakorló intézmények bizonyos mérvű elkülönülését. S ha mindez a polgári magántulajdon uralkodó mivoltán nem is változtat, de a marxi értelemben felfogott — a társadalmi viszonyoktól el nem szakított, hanem „szervező elvként” értelmezett — tulajdonviszonyokban mint lényegi viszonyokban igen számottevő módosulást hoz létre.

A tulajdon és a dolgok feletti hatalom

A tulajdonosi jogok gyakorlásába vagy más szóval a tulajdonlásba szorosan beletartozik a termelési folyamat dologi viszonyai feletti rendelkezés, ami mindenekelőtt a termelési struktúrának (mit termeljek), a munka tárgyának (miből termeljek), a munkaeszközöknek (milyen módon termeljek) a meghatározását jelenti.

A tulajdonos vagy az, aki a tulajdonost megszemélyesítette, már a kapitalista idők előtt is gyakran szembetalálta magát nehézségekkel a tulajdonlási jog gyakorlásában, és nemcsak a személyek, hanem a dolgok feletti hatalmat is kénytelen volt másokra átruházni. Ennek tipikus esetei az ókor és Kína „bürokratikus” birodalmai, ahol az állam tulajdonát megszemélyesítő uralkodó ezeket a jogokat a hierarchikusan tagolt államigazgatási apparátusra ruházta. E tekintetben lényegében más megoldást hozott az európai feudalizmus kialakulása, ahol a hűbérúr megtartotta hűbéresei, illetve a földesúr jobbágysai feletti hatalmát, a dolgok feletti rendelkezési jogot viszont szinte teljesen rájuk ruházta.

A feudalizmusnak éppen ez a rendje teremtetette meg a lehetőséget a polgári magántulajdon megjelenésének és ezzel a történelemben addig sohasem tapasztalt fejlődési dinamizmus kialakulásának.

A polgári magántulajdon kialakulásának fő mozzanata a dolgokkal való rendelkezés mellé az önmaga feletti hatalomnak — amely viszonylag gyorsan mások feletti hatalommá válik — a kivívása; s nem lehet véletlennek tekinteni, hogy éppen a dolgok feletti rendelkezést megszokó jobbágy volt ennek a küzdelemnek a legfőbb letéteményese.

A polgári magántulajdon kifejlődésével azonban újracsak megkezdődött a dolgok feletti rendelkezési jog másoknak való átadása; történelmileg először a részvénytársaságok esetében.

A részvénytársaságokban — bár minden részvényes részvényeivel mint tulajdonával ténylegesen rendelkezik, lehetősége van az értéktöbblet elsajátítására, és részvényeit bármikor áruba bocsáthatja — mégis a tulajdonosi lehetőségek nagy része a vállalati managementé, amely által kifejtett birtok-

lásban a részvényesek többsége nem vehet részt, sőt sokszor még a nevében eljáró vállalati management felett sincs semmiféle érdemleges kontrollja. A kapitalista vállalatok managementje „szakszerű” manipulációjának sajátos területe az, ahogyan a tőkés vállalatok tényleges managerei a részvényesek tömegeiben olyan hitet teremtenek, mintha ez utóbbiak felettük tényleges ellenőrzést lennének képesek gyakorolni.⁹

A tulajdonos személye és a termelés viszonyai feletti rendelkezés különválása átterjed a jelentősebb családi magántulajdonra is, s így a tőkés társadalmakban kialakuló szakigazgatási apparátusok ilyen módon egyszerre kapnak lehetőséget a termelő szervezetben a hatalom gyakorlására és a termelés dologi viszonylataiban a birtoklásra.

A modern kapitalizmusban mindehhez még hozzájött az állami tulajdon jelentőségének a megnövekedése, ami egyes államigazgatási szerveknek ahhoz hasonló jogköröket adott, mint amilyenekkel a tőkés vállalatok szakigazgatási apparátusai rendelkeznek.

Tulajdon és rendelkezés a többlettermékkel

Többlettermékkel való rendelkezés, illetve a többlettermék elsajátításának lehetősége és a tulajdon történelmileg szorosan egybekapcsolódnak, s nem utolsósorban ez az egyik kulcsa a szocialista társadalomban kialakult tulajdonviszonyok megértésének is.

Társadalmi harcok és küzdelmek, amióta többlettermék termelésére lehetőség van, végső soron sohasem csupán a hatalomért vagy a termelés dologi tényezői feletti rendelkezésért folynak, hanem a többlettermék elosztásáért; ebben a szakadatlan küzdelemben alakulnak a konkrét tulajdonviszonyok, a hatalmi struktúrák és a tulajdonlás és birtoklás különböző módjai is.

A történelem folyamán a többlettermékkel való rendelkezés sem mindig a végső soron tulajdonost illeti, mert ezt a rendelkezési jogkört kénytelen megosztani részben nálánál nagyobb hatalmakkal (hűbérúr, monarcha stb.), részben azokkal, akikre — az előzőekben kifejtettek értelmében — a személyek vagy a termelés dologi tényezői feletti tulajdonosi hatalmát átruházta. Ez egyben természetesen azt is jelenti, hogy nemcsak a többlettermékkel való rendelkezés osztozik meg, hanem maga a többlettermék is. Ebből viszont az is következik, hogy ez az „osztzkodás” a tulajdonlásban részt vevő csoportok közötti konfliktusok állandó forrása.

Az értéktöbblettel való rendelkezés jogát a klasszikus kapitalizmus tőkése, ugyanúgy, mint a személyek és a termelés dologi tényezői feletti hatalmat, viszonylag nagy mértékben saját maga gyakorolta. Ezt az önállóságot azonban az elmúlt évszázadban végbement fejlődés erősen megnyirbálta. Egyfelől a tőkésállam — a legkülönbözőbb elvonási és közvetlen beavatkozás módszerekkel — vesz részt egyre aktívabban az értéktöbbllet elosztásában, másfelől viszont részt kér belőle a tőkésvállalatok managementje is. (Ez utóbbiak, ahogy erről sok nyugati szociológiai tanulmány tanúskodik, inkább tartalékalapok, a beruházás növelésében érdekeltek, míg a tőkések, a részvényesek főleg az osztalék maximalizálásában.)

⁹ Az amerikai üzemszociológiai irodalom számtalan példát szolgáltat erre, lásd erről pl. Reinhard Bendix: *Work and Authority in Industry*. New York 1956.

Tulajdon öröklése, elidegenítése és a birtoklás feletti ellenőrzés

A tulajdonlás egyik legfontosabb eleme, a tulajdon öröklése és elidegenítése, amelyben sok esetben a legpregnansabban jelennek meg a tulajdonviszonyok mint lényegi társadalmi viszonyok. Éppen emiatt ezt az elemet — az előzőekben felsorolt tulajdonlási lehetőségekkel ellentétben — nem sorolom a korlátozott birtoklás fogalmi körébe. A tulajdonos ugyanis átadhatja a tulajdonnal járó személyi hatalmat, a termelés dologi feltételei s a többlettermék vagy annak legalábbis egy része feletti rendelkezés jogát, de ha lemond tulajdona elidegeníthetéséről, akkor megszűnik tulajdonos lenni.

Mégis a történelemben gyakran előfordul, hogy a tulajdonosnak a tulajdonosi voltából származó sui generis joga is korlátoztatik, legtöbbször valamilyen felette álló „kollektív” tulajdonos nevében.

A tulajdonosi sui generis jogok körébe kell sorolnom a birtoklás feletti tulajdonosi ellenőrzést. A tulajdonviszonyokon alapuló mindenfajta hatalom gyakorlását, a tulajdonlás és birtoklás különböző formáit vizsgálva fel kell tennünk a kérdést, hogy létezik-e valamiféle tényleges ellenőrzés a tulajdonos nevében hatalommal rendelkezők és birtoklók felett; ha igen, mire terjed ki, és kik, illetve milyen csoportok gyakorolják, történelmileg mihez kötődik ellenőrzési joguk, illetve az erre való lehetőségük.

Termelőerők fejlődése és a tulajdonviszonyok

A marxista elméletben eluralkodott sematizálás a Marx műveiben sokoldalúan árnyalt tulajdonviszony-elméletet megfosztotta konkrétságától, és olyan misztikus erejű összefüggések rendszerévé változtatta, amelyek — mint a természeti törvény az anyagon — úgy látszanak uralkodni a társadalmi törvényeken. Ezzel mindenekelőtt azoknak a társadalmi küzdelmeknek a jelentősége homályosult el, amelyekben a tulajdonviszony a maga konkrétságában jelenik meg, és így a termelőerők azonos színvonal mellett is a tulajdonlásnak, illetve a birtoklásnak egymástól jelentősen eltérő típusai alakulnak ki. A marxizmus leegyszerűsített felfogásában a konkrét történelmi analízisek helyett olyan értelmezések gyökereztek meg, amelyek szerint a termelőerők fejlődése úgyszólván természeti törvény erejével változtatja meg a tulajdonviszonyokat. Ebből a nézetből szinte szükségszerűen következett a gazdasági szféra jelentőségének túlhangsúlyozása, amely ellen Engelstől kiindulva évtizedeken keresztül küzdött a marxisták egész sora, a többi között Lukács, Gramsci.

Gramsciról mondta Togliatti, hogy „a gazdasági építményt sohasem tekintette annak a titokzatos, rejtett erőnek, amelyből automatikusan fejlődnek ki a különböző helyzetek”.¹⁰ A forradalmi szociáldemokrácia stratégiája és struktúrája szempontjából maga Lenin is úgyszólván minden fő kérdésben szembekerült a „hivatalos” felfogással, s bár az Októberi Forradalom nemcsak a burzsoázia felett aratott győzelmet, hanem gyakorlatilag a marxizmus dogmává merevítését is meghaladottá tette, tételeiből mégis sok minden tovább élt a győztes szocializmus országában, de most már nemcsak a kapita-

¹⁰ Idézi E. Berlinguer az Olasz KP X. Kongresszusán. *Dokumentumok és elméleti cikkek*. A Magyar Távirati Iroda kiadványa. XII. évf. 6—7. sz. 72. o.

lizmus új jelenségeinek az elemzését nehezítette meg, hanem az új, a szocialista társadalmak reális önismeretét is.

Ma még korántsem adható megnyugtató válasz arra, hogy a sematizmus hogyan, milyen csatornákon keresztül, milyen társadalmi erők hatására vált a Szovjetunióban a 20-as évek végére már kialakult és a 30-as években már tankönyvekben is megfogalmazott, hivatalos társadalomtudomány egyik fontos alkotópillérévé. Hatását nem lehet észre nem venni a szocializmus sztálini elméletében, s különösen a tulajdonviszonyokra vonatkozó tételekben. Ezek a megfellebbezhetetlennek tekintett megállapítások, különösen a magántulajdon megszüntetése után kialakult új tulajdonviszonyokra, illetve azok tulajdonlásban és birtoklásban megjelenő hatására vonatkozó nézetek megnehezítették a reális elemzést, mert a hivatalos álláspontot a büntetőtörvénykönyv legszigorúbb paragrafusai védték a konfrontációra irányuló minden kísérlettel szemben, lett légyen annak bármi is az indoka.

Míg ez a felfogás a szocialista tulajdonviszonyokról hosszú évtizedekre dogmává merevült, a magántulajdon meghaladása nemcsak *egyre újabb országokban* következett be, hanem *egyre változatosabb* formákat is öltött. Ilyen körülmények között nemcsak a társadalomtudomány, hanem a *társadalmi gyakorlat számára* is elsődrendűen fontos feladattá vált a kialakult új tulajdonviszonyok olyan vizsgálata, amely nem hagyja számításán kívül a létrejött hatalmi struktúrákat, a birtoklás tényleges lehetőségeit és mindez által a többlettermék elosztása feletti rendelkezés jogát.

Tanulmányomban ezekre a kérdésekre keresek választ, de csupán az *európai* szocialista országok mai állapotának s *nem általában* a magántulajdont gyakorlatilag tagadó minden társadalom elemzése alapján. Ezt azért is hangsúlyozom, mert — véleményem szerint — már minden történelmi feltevéle megérett annak, hogy egyszer s mindenkorra meghaladottá tegyük azt az álláspontot, amely szerint korunkban a termelési eszközök magántulajdonát megszüntető társadalmakban szükségszerűen minden tekintetben *azonos* tulajdonviszonyok, tulajdonlási és birtoklási formák és egymástól jelentős eltérést nem mutató államszervezetek kell hogy kialakuljanak, az ettől való minden eltérést pedig valamiféle negatív jelenségként kell kezelnünk.

Ma már meg lehet és meg is kell haladnunk azt az egy időben uralkodóvá váló felfogást is — amely már maga is bizonyos mérvű korrekciója volt a „személyi kultusz” sematizált felfogásának —, hogy valamiféle általánosan és szükségszerűen érvényesülőnek tekintett törvény mozgásterében csupán eltérő nemzeti sajátosságokat lehet elismerni. Ez a felfogás egy időben játszott minden haladó jellege ellenére is kizárja azt a lehetőséget, hogy a társadalmi harcok bonyolult menetének eredményeképpen a tulajdonviszonyok és következményeik tekintetében különböző megoldások legyenek, s így egymástól jelentősen eltérő, a polgári magántulajdont egyaránt meghaladó alternatívák közül egyik vagy másik győzedelmeskedhessék. Ha pedig ilyen a gyakorlatban mégis előfordul, akkor azt a másik alternatívát védők a szocialista elvek megsértésének tekintik.

Az új tulajdonviszonyok mint a polgári magántulajdon negációi

Amit az európai szocialista társadalmakban kialakult tulajdonviszonyokról tudunk, az mindenekelőtt egy negáció: nem magántulajdon, vagy

pontosabban fejezve ki magamat, a termelési eszközök polgári magántulajdonának különböző módszerrel (államosítás, tömeges kollektívizálás stb.) véghez vitt megszüntetése útján létrejött új tulajdonviszony.

Azt, hogy ez a negáció a valóságban mit jelent, csak a valóság konkrét elemzésével lehet eldönteni, s csak ez ad választ arra, hogy az új ténylegesen mennyiben, illetve milyen tekintetben haladta meg a régít. A történelem a *hatását* tekintve sokfajta negatív erőt ismer, és bármennyire fontosnak tartjuk is a mindenkori „establishment” tagadását, azt korántsem azonosíthatjuk a haladással vagy a haladásra való törekvéssel.

Az előzőekben felvetett kérdés megválaszolásához előbb magának a polgári magántulajdonnak a történelemben betöltött szerepéről kell magunknak számot adnunk.

A termelési eszközök polgári magántulajdonának a megjelenése a történelem színpadán kétségtelenül hatalmas erőket szabadított fel, az emberiség fejlődése nem utolsósorban éppen ennek következtében gyorsult meg hallatlanul. A protestáns „etika” csak ideológiai „zöld utat” nyitott ennek a tulajdonformának a kifejlődéséhez. Ennek hangsúlyozását azért is tartom érdemesnek és szükségesnek, mert a marxizmus dogmatikus leegyszerűsítése sokszor csupán a polgári magántulajdon negatív következményeit — antihumanizmusát, sőt optimalizálásra, hatékony működésre képtelenségét — hirdeti. Ez nemcsak azért veszélyes, mert a magántulajdon megőrző, a múltbeli vagy a mai világ helytelen szemléletét hozza szükségszerűen magával, hanem azért is, mert zavarja a szocializmusban uralkodó tulajdonviszonyok reális elemzését s annak az eldöntését, hogy az, ami kialakult, több-e, mint egyszerű negáció, s joggal tekinthető-e — s ha igen, milyen értelemben — az előző állapot tényleges meghaladásának.

A polgári magántulajdon jelentőségét a termelőerők fejlődésében leginkább azon a történelmi példán mérhetjük le, amelyet az ázsiai termelési mód és a reneszánsz követő európai fejlődés összehasonlítása szolgáltat számunkra. Azokban az országokban, ahol az ázsiai termelési mód különféle történelmi körülmények hatására uralkodó formává vált, a magántulajdon fejlettebb formáinak a kialakulása — ma már jól elemzett okok következtében — megrekedt, s a termelőerők fejlődése mindenekelőtt emiatt hosszú évszázadokra megszakadt.

A polgári magántulajdon kifejlődése Európában nemcsak az előző történelmi szakaszban elképzelhetetlen gazdasági dinamizmust hozott magával, hanem olyan törekvéseket is, amelyek a „társadalmi jót” a magántulajdon megszüntetésétől várták, és ezért minden áldozatot vállalva hajlandók voltak küzdeni. Európa a XVIII. századtól kezdve olyan újra megújra megismétlődő társadalmi törekvések kialakulásának a színtere, amelyek konkrét társadalmi harcok vagy utópisztikus reformelképzelések eredményeként a magántulajdont társadalmi tulajdonformákkal kívánták felváltani. Ezek a kísérletek azonban, bármennyire jelentős értékei is az emberiség történelmének, hosszabb vagy rövidebb idő után ilyen vagy olyan módon, de életképteleneknek bizonyultak. Ugyanaz a sors jutott osztályrészül Fourier kommunisztikus közösségeinek, mint a Párizsi Kommun vitán felül állóan magasztos eszméinek.

A polgári magántulajdon meghaladása csak a mi századunkban vált realitássá, bár korántsem olyan történelmi szükségszerűséggé, amely automatikusan be is következik. A termelőerők és nem utolsósorban a társadalmi

viszonyok fejlettsége olyan fokot ért el, amikor lehetővé vált mindazoknak a pozitív erőknél a kikapcsolása, másokkal való helyettesítése, amelyeket főleg a dinamizmus tekintetében a polgári magántulajdon hozott magával, és helyette olyan hajtóerők bekapcsolása, amelyek a magántulajdon mellett nem fejlődhetek ki.

A termelőerőknek és a társadalmi viszonyoknak a XX. századbeli viszonylag fejlett színvonala adta meg a lehetőséget, hogy a polgári magántulajdon megszüntetésére és egyben meghaladására irányuló addig anarchikus és utópisztikus szocialista törekvések marxista elméletté, a világot átfogó olyan erővé váljanak, amely ma már sok országban önálló államforma kialakulására vezetett.

Már az eddig kifejtettekből is következik, hogy a magántulajdon megszüntetése után kialakult tulajdonviszonyok mellett többféle állami berendezés épülhet fel. A tulajdonviszonyok sohasem határozzák meg egyértelműen az államformát; ez a megállapítás nemcsak a termelési eszközök magántulajdonára épülő, hanem az azt meghaladó társadalmakra is érvényes.

Ilyesfajta meghatározottság nem azért nem áll fenn, mintha nem létezne rendkívül szoros kapcsolat a tulajdonlás konkrét módja — a tulajdonviszonyok mint lényegi viszonyok megjelenési formája — és az állami berendezkedés között, hanem azért, mert a magántulajdon megszüntetése után különböző társadalmi gazdálkodási rendszerekben a társadalom létezésének objektív feltételeitől és a társadalmi harcoktól — vagyis az emberektől, akik maguk csinálják a történelmet — függően mind a tulajdonlásnak, mind az állami berendezkedésnek nagyon változatos formái alakultak és alakulnak ki.

A kapitalizmusban is, bár kétségtelenül a polgári magántulajdon az uralkodó s minden mást meghatározó tulajdonforma, de ez részben nagyon változatos hatalmi struktúrákban, tulajdonlási, birtoklási módon és érték-többletlevonási rendszerekben jelenik meg, részben olyan különféle más tulajdonformák is kialakultak, vagy fennmaradtak, amelyek a tulajdonlás tekintetében lényegbevágóan különböznek egymástól (szövetkezeti, állami-intézményi stb. tulajdon), vagyis itt is a *tulajdonlás*, illetve birtoklás egymástól jelentősen eltérő típusait különböztethetjük meg.

Marx, amikor a klasszikus kapitalizmust elemezve előre látta a magántulajdon megszüntetésének lehetőségét és ennek a változásnak történelmi szükségszerűségét hangsúlyozta, azt is érzékelte, hogy a tőkés tulajdonviszonyokon belül is végbemegy fejlődés, ilyennek tekintette például a részvénytársaságok kialakulását vagy a különféle szövetkezők megjelenését.

A történelmi fejlődés mégis meglehetősen eltért Marx prognózisától, mert egyrészt a kapitalizmus fejlettebb országokban jobban tudott alkalmazkodni a termelőerők fejlődéséhez — mint Marx azt feltételezte —, másrészt viszont a szocialista forradalom feltételei megérték kevésbé fejlett országokban is, és emiatt a forradalmi erők következetes harcának és a történelmi körülményeknek köszönhetően ott hamarabb következett be a magántulajdon meghaladása.

A gazdasági kényszer alól kikerülő szocializmus

Sokan feltették már a kérdést — mégpedig a haladás hívei közül is —, hogy marxi értelemben nem kell-e „pillanatnyi” sikernek elkönyvelni Október győzelmét, olyannak, amelyhez a gazdasági előfeltételek még nem teljesen értek meg, ahol voltaképpen még nem termelődtek meg a kapitalizmus meg-

haladására valóban képes új társadalom anyagi feltételei. De egyet lehet érteni Lukács Györggyel, hogy még az elmaradottság felszámolása is lényegében másként mehet végbe szocialista, mint kapitalista viszonyok között.

A szocializmus a lukácsi felfogás szerint képes arra, hogy kilépjen a szűk közgazdasági meghatározottság béklyóiból és a társadalmi viszonyok, különösen a kultúra tekintetében gyökeresen mást, emberibb megoldást valósítson meg, mint amit a gazdasági fejlődés hasonló szakaszaiban a magántulajdonra épülő társadalmak létrehoztak. A szocializmusnak ez a képessége azonban történelmi folyamat eredményeképpen fejlődik ki, és az új rend — különösen ha elmaradott országban győz — csak hosszú küzdelem árán tud úrrá lenni a gazdasági kényszeren.

Marx gyakran hangsúlyozta az ilyen értelemben felfogott történelmi kényszert: „Az emberek — írja — egy új világot nem a »földi javakból« építenek maguknak, mint ezt a *grobánus* babona véli, hanem letűnő világuk történelmi vívmányaiból. Fejlődésük során előbb nekik maguknak *meg kell termelniük* egy új társadalom *anyagi feltételeit*, s ettől a sorstól nem szabadítja meg őket az érzületnek vagy az akaratnak semmiféle erőfeszítése sem.”¹¹

Az a tény, hogy a szocializmus — az eredeti marxi elgondolással ellentétben — ott győzött, ahol a termelés színvonala nemcsak hogy nem szolgálhatott a „szabadság birodalma” anyagi bázisául, hanem ahol még a fizikai létminimumhoz tartozó emberi alapszükségletek sem voltak biztosítottak, nagyon nagy hatással volt a tulajdonviszonyoknak, illetve a tulajdonlás módjának a formálására is.

A centralizmust — amely a tulajdonlás rendszerét viszonylag rövid idő leforgása után minden vonatkozásban át- meg áthatalta — nemcsak valamiféle racionalizálási szándék hozta létre, hanem úgyszólván kikényszerítette:

- a) az éhség legyőzésének,
- b) az iparosítás gyors véghezvitelének a követelő parancsa,
- c) s nem utolsósorban a rendkívül élesen felvetett civilizációs feladat.

Mindezek a feladatok azonban — amelyek az első helyen szerepelnek mind a 20-as évek Szovjetuniójában, mind a mai Kínában — múltó jelenségek, s az európai szocialista országokban ma már többé-kevésbé történelmi múlttá is váltak.

Az a szint, amelyet ezek az országok az egy főre jutó nemzeti jövedelem vonatkozásában elértek (500—850 \$), a fogyasztás szférájában a társadalom elé legfőbb feladatul már nem az éhség leküzdését vagy a hagyományos értelemben felfogott szegénység felszámolását állítja, hanem olyan civilizációs modell kialakítását, amely azonos szinten is nagyobb lehetőségeket nyit a szocialista értékek megvalósítására, mint az, amely a fejlett kapitalista társadalmakban alakult ki.¹² A termelés területén pedig, miután megoldódott az elmaradottság felszámolása és vele együtt az extenzív iparosítás, a fő kérdéssé az vált, hogy a rendelkezésre álló munkaerőt hatékonyan használják fel, és ezzel nagyobb dinamizmust alakítsanak ki, mint ami a hasonló szintet elért kapitalista országokra általánosan jellemző. A civilizációs feladat — amely Marx szerint az abszolút monarchiákban a centralizálás egyik legfőbb történelmi funkciója — alapjában szintén megoldódott, miután nagy általános-

¹¹ MEM 4. köt. 327. o.

¹² Lásd erről részletesebben Hegedüs András — Márkus Mária: Alternatíva- és érték-választás az elosztás és fogyasztás távlati tervezésében. *Közgazdasági Szemle* 1969/9. sz.

ságban sikerült leküzdeni az írástudatlanságot, általánossá tenni a 7 vagy 8 osztályos alapoktatást, elterjeszteni a tömegkommunikációs eszközöket, bizonyos egészségügyi minimumot biztosítani stb. Így ma és a közvetlen jövő feladata a kulturális színvonal olyan további emelése, amely részint nagyobb lehetőséget nyit az egyéniség kifejlődésére, részint pedig a társadalom demokratizmusának növelésére.

Mindez végső soron azt jelenti, hogy az európai szocialista társadalmak ma már voltaképpen kikerültek az alapszükségletek kielégítésének nyomasztó kényszere alól, és szabadabban formálhatják társadalmi és ezen belül tulajdonviszonyaikat is. Ezek a társadalmak a megnövekedett szabadsággal azonban csak akkor tudnak élni, ha képesekké válnak tényleges viszonyaik s ezen belül nem utolsósorban a kialakult tulajdonviszonyok reális elemzésére s ez utóbbi tekintetében az eluralkodott ideológiai és jogtudományi absztraktizmus meghaladására.

Marx még az osztálytársadalmakban sem tekintette a fennálló állami-politikai gépezetet önmaga megváltoztatására képtelennek, a következőket írta:

„Amikor a társadalom anyagi életfeltételei odáig fejlődtek, hogy hivataltos politikai alkatának átalakítása életszükségletté lett számára, akkor a régi politikai hatalom egész arculata megváltozik. Így például az abszolút monarchia ekkor megpróbál *centralizálás* helyett, amelyben a tulajdonképpeni civilizációs tevékenysége állt, *decentralizálni*.¹³

Miért ne hihetnénk abban, hogy a szocialista társadalmakban a politikai hatalom ennél sokkal messzebbre hatóan képes önmaga megújítására?! Különösen azok után, hogy ezt a hitünket egyebek között olyan meggyőző tapasztalatok is igazolják, mint Magyarországon az új gazdálkodási rendszer bevezetésének megkezdése.

A szocialista tulajdonviszonyok a „tört-matos” szemléletben

A szocialista tulajdonviszonyoknak nagyon leegyszerűsített, tényleges tulajdonlástól és birtoklástól szublimált képe jelent meg a már említett „tört-matos” felfogásban. Nem utolsósorban éppen e tekintetben éleződik ki és válik rendkívül nyilvánvalóvá az a különbség, amely ezt a leegyszerűsítő irányzatot és a történelmi materializmus tradicionális alkotó módszerét megkülönbözteti.¹⁴

A „tört-matos” felfogás kétféle tulajdonformát ismer el szocialista jellegűnek: állami és szövetkezeti tulajdont.

„A szocialista állami tulajdon és a szövetkezeti tulajdon egy típusúak — írja az egyik magyar tankönyv —, a termelési eszközök kollektív tulajdona alapján a termelők és a termelési eszközök közvetlen egyesülései.”¹⁵

Ugyanezt a gondolatot még pregnánsabban fogalmazza meg Földes

¹³ MEM 4. köt. 335. o.

¹⁴ Lásd erről részletesebben Márkus Máriával írt közös tanulmányunkat (Márkus Mária—Hegedüs András: A szociológia fejlődésének fő dilemmái a szocialista országokban. *Kortárs* 1968/12. sz.)

¹⁵ *A szocialista társadalom fejlődésének dialektikája*. Pártfőiskola Filozófiai Tanszéke, Bp. 1967.

Károly: „A szocialista társadalom tagjai egyénileg közvetlen termelők, összefüggésükben pedig a termelési eszközök tulajdonosai.”¹⁶

Ez azonban, mint látjuk, az absztrakció szintjén mozgó, megszokott fogalmazás. Nézzük, mit ért ezen a szerző, amikor a szocialista tulajdonról nem általában, hanem két alapformájáról ír:

„A két tulajdonforma között különbségek is vannak. Míg az állami vállalatok terméke az *egész nép tulajdona*, a szövetkezeti vállalat és terméke lényegében tagjaié.”¹⁷ (Aláhúzás tőlem.)

Ebben a megfogalmazásban — amint látjuk — a kollektív tulajdon két típusa (össznépi-nemzeti illetve szövetkezeti-csoport között tétetik különbség, anélkül azonban, hogy a szerző akár az egyik, akár a másik esetben feltenné azt a kérdést, hogy milyen tulajdonlási, illetve birtoklási viszonyok alakultak ki az egyik és milyenek a másik tulajdonforma mellett, és hogy *ténylegesen* kik, milyen csoportok rendelkeznek a tulajdonlás különböző formáival.

Annak illusztrálására, hogy a „tört-matos” szemlélet még korántsem leküzdött, tudatosan választottam nemrég megjelent tankönyvet és egy nem tankönyvi célokat szolgáló s ugyancsak a közelmúltban kiadott munkát.

A tulajdonprobléma ebben a felfogásban egyetlen feladatban összegeződik: a szövetkezeti (csoport) tulajdon magasabb, vagyis állami (össztársadalmi) színvonalra emelésében mint perspektivikus célban, amelyet a „tört-matos” felfogás egy időben egyben a magasabb rendű társadalmi állapot, a kommunizmus elérése fontos előfeltételének is tekintett.

A szocialista tulajdonviszonyoknak ily módon röviden felvázolt ideológikus absztrakciója ellen Jugoszláviában a jól ismert politikai konfliktus ösztönzésére már a negyvenes évek végén erőteljes kritika bontakozott ki. E kritikában felmerülő tulajdonprobléma megoldására a jugoszláv marxisták kidolgozták az ún. öngazgatási elméletet, amelynek a gyakorlatba való átültetésével lényeges változtatást hajtottak végre a tulajdonlás módjában és következképpen a tulajdonviszonyokban mint lényegi társadalmi viszonyokban is.

A termelési eszközök jogilag a vállalati kollektíva tulajdonába kerültek, a szakigazgatás teendőit ellátó apparátust a dolgozók, illetve az általuk választott szervek jelölik ki és ellenőrzik a hierarchia úgyszólván minden szintjén. Az öngazgatási elmélet hívei számára a tulajdonproblémát az öngazgatási elv következetes megvalósítása s az erős „bürokratikus tendenciák” leküzdése jelenti. A kérdés „teljes” megoldását sok évtized elteltével, nem utolsósorban a gazdasági fejlettség, az életszínvonal és a kulturáltság jelentős emelésével vélik megoldhatónak.

A Jugoszláviában kialakult tulajdonviszonyokkal az alternatíva egyik oldalán állók szerint az össznépi, vagyis az „igazi szocialista tulajdon” helyébe retrográd forma, a csoporttulajdon került, sőt olyan álláspont sem megy ritkaságszámba, hogy az itt bekövetkezett változásokat a kapitalizmus visszaállításának tüntetik fel. A jugoszláv gyakorlat apologetikusai viszont a tulajdonnak csupán ezt a formáját tekintik a mai viszonyok között a társadalmi tulajdon egyetlen lehetséges formájának, és így elvetnek a szocializmus követelményeinek megfelelő minden más lehetőséget.

¹⁶ Földes Károly: *A szocialista tulajdon és az árutermelés*. Kossuth Könyvkiadó 1968. 66. o.

¹⁷ Földes Károly: *id. mű.* 66. o.

Bár a szocialista tulajdonnak ezt a két *alapvető* típusát — az európai szocialista országokban többségében megvalósult állami és szövetkezeti tulajdont és a Jugoszláviában megvalósult, munkásönigazgatásra épülő tulajdont — realitásként kell elfogadnunk, ez még egyáltalában nem jelenti, hogy az előbbieken már említett vagy-vagy alternatívát is magunkévá kell tennünk. Az alternatíva mindkét megoldásának apologetikusai ugyanis — véleményem szerint — ítéleteikben voluntarista módon járnak el, nem utolsósorban azért, mert az általuk védett tulajdonforma tekintetében elmulasztják a tulajdonviszonyok tényleges következményeinek az elemzését, s ezt csak a bírált tulajdonforma tekintetében kísérlik meg, s így általában több az igazság kritikájukban, mint a pozitív megoldásról alkotott véleményükben.

Államigazgatási birtoklás és osztársadalmi tulajdonlás dilemmája

Ha az előzőekben kifejtettekből indulunk ki, akkor a tulajdonlásnak, illetve a birtoklásnak (mint korlátozott tulajdonlásnak) a következő, legalábbis főbb típusait különböztethetjük meg:

- a) az államigazgatási birtoklás,
- b) az osztársadalmi tulajdonlás,
- c) a vállalati (intézményi) szakigazgatási birtoklás,
- d) a kollektív vállalati (intézményi) tulajdonlás,
- e) társult tulajdonlás s végül
- f) a magán- (családi) tulajdonlás és birtoklás.

A tulajdonlási és birtoklási típus számomra olyan elemzési kategóriát jelent, amely mindenekelőtt a jelenségvilág leírására szolgál, s ebben az értelemben a felsorolt típusokat nem tekintem minden további nélkül azonosíthatónak magukkal a tulajdonviszonyokkal mint lényegi társadalmi viszonyokkal vagy a tulajdonformákkal (állami, szövetkezeti stb.), amely utóbbiakban rendszerint — amint az előzőekben kimutatni igyekeztem — különféle tulajdonlási, illetve birtoklási típusok ismerhetők fel. A tulajdonlási, illetve birtoklási kategória bevezetésével — amely utóbbi a hatalmi, a birtoklási és többlettermékkel való rendelkezésre irányítja a figyelmet — voltaképpen a tulajdonviszonyok absztrakt jogi és ideologisztikus kezelésének jogosultságát szeretném kétségbevonni és konkrét szociológiai elemzéssel helyettesíteni.

Államigazgatási birtokláson azt a helyzetet értem, amikor a tulajdonból eredő, személyek és dolgok feletti hatalom és a többlettermékkel való rendelkezés joga is az államigazgatás szerveit illetik meg. A központi tervutasításos rendszerben ez a típus nemcsak a szorosabban vett állami tulajdonra volt jellemző, hanem behatolt mind az ipari, mind a mezőgazdasági szövetkezetek szférájába is. Az új gazdálkodási rendszerben viszont — ellentétben az általános véleménnyel — még az állami vállalatok tekintetében sem érvényesül általánosan.

Az államigazgatási birtoklás egyre terjedő forma a kapitalista társadalmakban is, ahol az állami vállalatok egy részére éppen ez a gyakorlat a jellemző, s miként Gergely István nemrég megjelent könyvében írja:

„Az állami vállalatok egy része, bár vállalati formában működik, de lényegében szorosan az államhoz és az állami költségvetéshez kapcsolt állami intézmény, nagyon kis mértékű pénzügyi, gazdasági és politikai önállósággal, mint például a francia rádió és televízió vagy az állami posta. Ezek többsége

adómentes, kiadásait az állami költségvetésből fedezik, bevételeiket pedig az állami pénztárba fizetik be.”¹⁸

Az állami vállalatok térhódítása a tőkés társadalmakban — ez különösen a tőkeigényes iparágakban megy végbe — természetesen nemcsak az államigazgatási birtoklást erősíti meg, amint erre a későbbiekben még visszatérek, hanem a vállalati (intézményi) szakigazgatási birtoklást is, de mind az egyik, mind a másik forma olyan állam integráns része, amelynek egyik fő funkciója a magántulajdon megőrzése.

A birtoklás államigazgatási formája — ha nem ölt a szükségesnél nagyobb mértéket — történelmileg meghatározott időszakban kétségtelenül hatalmas, ma még korántsem kiaknázott előnyöket rejt magában a magántulajdont meghaladó társadalmakban, mégpedig nemcsak a gazdaság dinamizmusa, hanem a szocialista célok megvalósítása érdekében is. Mégis — minden gyakorlati előnye ellenére is — ha a valóságos viszonyokból indulunk ki, nem tekinthető minden további nélkül össznépi vagy osztálytársadalmi tulajdonlásnak. Ez a sajátossága — vagyis osztálytársadalmi jellege — olyan mértékben valósul meg, ahogyan az államigazgatás, amely a tulajdonosi jogokat gyakorolja, tényleges, hatékony társadalmi ellenőrzés alá kerül. Ebben az értelemben tehát az állami birtoklás csupán az igazgatás demokratikus formáinak az erősödésével válhat egyre inkább össznépi, azaz társadalmi tulajdonlássá. Aligha vonhatja bárki is kétségbe, hogy ez a folyamat egyetlen szocialista országban sem tekinthető befejezettnek és lezártnak, s azt sem, hogy a lehetőség ennek a folyamatnak az erőteljes továbbfolytatásra — mint a fejlődés egyik reális alternatívája — egyetlen szocialista országban sincs kizárva.

Mindebből az is következik, hogy az állami tulajdont a szocialista országokban a mai formájában sem lehet minden további elemzés nélkül bürokratikus állami tulajdonnak tekinteni, mert nem lehet tagadni azt a lehetőséget, hogy a társadalom különböző mechanizmusok segítségével már a mai helyzetben is tud bizonyos ellenőrzést gyakorolni a tulajdonnal összefüggő birtoklás szakigazgatási intézményei felett. Éppen ez a magyarázata annak, hogy nem államigazgatási tulajdonlásról írok, hanem birtoklásról. E lehetőség realizálása társadalmi küzdelmekben megy végbe: léteznek olyan erők, amelyek az igazgatási bürokratikus formáit meg akarják merevíteni, a tulajdonlás társadalmi jellegét formálissá akarják tenni, és így a birtoklást tulajdonlássá akarják változtatni, ugyanakkor a szocialista társadalomban a rendszer jellegéből s abból a negációból, hogy nem létezik a termelési eszközök magántulajdona, erősödik az a törekvés, hogy a tulajdonlás valóban társadalmivá váljék. Az európai szocialista országok nagy részében jól megfigyelhető ezeknek az ellentétes erőknek, illetve tendenciáknak a megléte és állandó küzdelme egymással. E küzdelem voltaképpen nem más körül folyik, mint az európai szocialista országok tulajdonproblémája körül, amelynek — Jugoszlávia kivételével — közös centruma az államigazgatási birtoklás felváltása osztálytársadalmi tulajdonlással.

Az államigazgatási birtoklás mind a személyek és dologi viszonyok feletti hatalom gyakorlása, mind a többlettermékkel való rendelkezés tekintetében jól felismerhető és más tulajdonlási, illetve birtoklási típusoktól eltérő sajátosságokat mutat. A *hatalom* hierarchikusan tagolt, az alá- és fölérendelt-

¹⁸ Gergely István: *A tőkevállalatok üzletpolitikája és piaci döntései*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp. 1969. 26. o.

ségi viszonyok az államigazgatás legfelső szervétől a végrehajtásig megszakíthatatlan láncot alkotnak. A függőség mértéke az egyes alá- és fölérendelt szintek között rendkívül széles skálán helyezkedik el; a csupán technikai függőségtől (ez az alá- és fölérendeltek között viszonylag kiegyensúlyozott, kölcsönös függőséget tételez fel) a személyi függőségig, amelyben a kölcsönöség megszűnik, és a felsőbb beosztásban levőknek úgyszólván korlátozás nélkül alárendeltetnek a beosztottak.

A felsőbb szinteken állók számára az utóbbi sokszor egyértelműen hatékonynak mutatkozik, mert ez esetben kevesebb a kétely, az önkényes munkahely-változtatás stb. Személyi függőség objektív feltételei ott alakulnak ki, ahol az egyes embereknek nincs lehetőségük arra, hogy munkahelyüket olyanán cseréljék fel, amely azonos presztízst és jövedelmet nyújt nekik, s amikor e kritériumok egyike vagy másika — esetleg mindkettő — életfontosságú az egyén számára. (A személyi függőségnek a személyi kultusz idején sokkal durvább formája fejlődött ki, ahol az egzisztenciális, gazdasági kényszer mellett az erőszak teremtette félelem vált a hatalom gyakorlásának egyik fő eszközévé.)

A „dolgokkal” való rendelkezés, a hatalom gyakorlásához hasonlóan, úgyszintén hierarchikusan tagolt döntési rendszerben történik, s a jog gyakorlásának legfőbb keretét a tervutasításos rendszer szolgál, amely módot nyújt a legfelsőbb államigazgatási szerveknek arra, hogy az általuk kívánatosnak tartott részletességgel szabjanak meg a termékstruktúrában bekövetkező minden változást, döntsenek a beruházási javak társadalmi szektorok, illetve népgazdasági ágak, sőt vállalatok közötti elosztásáról és így a gazdasági fejlődés minden fő kérdéséről.

A gazdasági, sőt bizonyos mértékig az egész társadalmi élet államigazgatási döntések útján való irányítása — amint már említettem is — kétségtelül sok előnnyel jár, de ugyanakkor súlyos hátrányokat is teremt. A közgazdaságtudományi irodalom ezeket a gazdasági következményeket hatékonyság szemszögéből kielégítően fel is tárta, és így ezekre a tanulmányban felesleges kitérnem. Mindössze azt szeretném már itt hangsúlyozni, hogy — véleményem szerint — ez a forma, ha a következőkben tárgyalt vállalati (intézményi) szakigazgatási birtoklással vetjük egybe, az optimalizálás szemszögéből sok ágazatban kétségtelenül előnyösebbnek mutatkozik (pl. vasút, posta, elektromos energia termelése stb.), másutt viszont kétségen kívül hátrányos.

Sokkal kevésbé vitatott az államigazgatási birtoklás összefüggése a többletterméssel való rendelkezéssel. Az államigazgatási birtoklás mellett a többlettermék meghatározott részének elvonása és elosztása is, mint minden eddigiekben tárgyalt döntési forma, az államigazgatási szervezet hierarchiájában, mégpedig az előbbieknél is centralizáltabb formában megy végbe. E tekintetben azonban egy megszorítást kell tennünk: a többletterméssel való, úgyszólván korlátlan és gyakorlatilag csak a szakigazgatási szervezeten belül ellenőrzött rendelkezési jog nem jelenti a korlátlan egyéni eltulajdonítás jogát is; az államigazgatásban létrejövő hierarchikus jövedelem (bér)-különbségek a szocialista országokban — még ott is, ahol a legnagyobb a differencia — összehasonlíthatatlanul kisebbek, mint amilyenek a magántulajdonra épülő társadalmak államigazgatási apparátusában kialakultak.

Az államigazgatási birtoklás az előbbieken kifejtettek értelmében ott és annyiban válik össztársadalmi tulajdonlássá (államot alkotó szervezetre korlátozva ezt a fogalmat), ahol és ahogy tényleges társadalmi ellenőrzés

valószínűleg az állami tulajdonnal összefüggő birtoklást gyakorló államigazgatási szervek felett, és amilyen mértékben azok egzisztenciálisan is függenek a társadalmi uralom megvalósítására hivatott szervektől és mozgalmaktól.

Az államigazgatási birtoklás mellett az ösztönési tulajdonlás jellegének az erősödése így lényegében az államigazgatás különböző intézményei feletti társadalmi ellenőrzés nagyon bonyolult problémáinak megoldásától függ, amely gyakorlatilag napjainkban mindenekelőtt a társadalmi-politikai rendszer demokratizmusáért kifejtett törekvésekben fejeződik ki.

Nem tartom tanulmányom feladatának ezen nagyon bonyolult társadalmi mozgás és küzdelem felvázolását, ehelyett csupán *illusztrációként* egy kérdést vetek fel — és azt sem a maga teljességében —, az országgyűlés problémáját. Az említett folyamatnak nagyon fontos mozzanata a tulajdonlási jogkörrel összefüggő döntések egy részének átadása a társadalom képviselői szervei (országgyűlés) hatáskörébe. Ez azonban csak akkor jelent hatékony megoldást,

a) ha a döntések reális alternatívák közötti választások lesznek és nem egyszerűen a szakigazgatási apparátusok javaslatainak elfogadása — legtöbbször lényegtelen korrekciókkal,

b) ha mód nyílik a társadalmi közvélemény kialakulására a gazdasági fejlődés minden fontos kérdésében, ami így közvetlen hatással lehet az országgyűlési és a tanácsi döntésekre,

c) ha az országgyűlés és a tanácsok összetételében érvényesül az összeférhetetlenség (a szakigazgatás felelős vezetői nem lehetnek egyben képviselők vagy tanácsstagok is),

d) ha az országgyűlés, illetve a tanácsok tagjai a közvélemény mellett széles körben támaszkodhatnak olyan szakértők véleményére, akik egzisztenciálisan függetlenek a szakigazgatási apparátustól.

Mindez a szakigazgatás feletti társadalmi uralom megvalósításának csak néhány, már ma jól érzékelhető előfeltétele; ehhez hasonló problémák a tanácsok minden szintjén jelentkeznek. Reális társadalmi uralom azonban a szakigazgatás felett csak az e célokért folyó mozgalom gyakorlatában válhat hatékonná, amelyben azonban minden bizonnyal újabb és újabb problémák keletkeznek majd.

Mindez gyakorlatilag voltaképpen azt jelenti, hogy az államigazgatási birtoklás jogosultságát nem egyszerűen *tagadnunk* kell, hanem meghaladására kell törekednünk, társadalmi jellegének növelésére a tulajdonnal összefüggő döntésekben és ezzel az ösztönési tulajdonlás¹⁹ valósággá változtatására.

A fejlődésnek ez a — véleményem szerint — reális alternatívája megőrizheti az állami birtoklás sok előnyét anélkül, hogy elmeredett bürokratikus hatalmi viszonyokat rögzítene. Történelmileg a szocialista társadalmakban az államigazgatási birtoklás megelőzi az ösztönstársadalmi tulajdonlást, s nem utolsósorban éppen abban áll haladó volta, hogy az utóbbinak a kialakulását előkészíti.

A fejlődés előzőekben felvázolt útja — az államigazgatási birtoklás felváltása ösztönstársadalmi tulajdonlással — azonban csak egy a lehetséges alternatívák közül, egyáltalában nem bizonyos, hogy a társadalmi erők harcában

¹⁹ Itt már célszerűbb a tulajdonlás kifejezést használni, mert nem korlátozott tulajdonlásról van szó, mint az államigazgatási birtoklás esetében, hanem az ösztönstársadalom a tulajdonos végső soron.

végül is ez a megoldás mindenütt egyaránt győzedelmeskedik, mert nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy — legalábbis egyes országokban — az államigazgatási birtoklás hosszú évtizedekre megmerevedik, a fő s minden mást meghatározó tulajdonlási forma marad.

A tulajdonlás, illetve birtoklás eddigiekben tárgyalt egy-egy típusa — az államigazgatási éppen úgy, mint a feltételezett osztársadalmi — nemzeti keretek közé zárt. A magántulajdon, ahogy ezt az utóbbi évtizedek tapasztalatai igazolják, könnyebben lépi át a nemzeti kereteket, mint az államigazgatási birtoklás. Ez különösen azokban a szocialista országokban okoz konfliktust, ahol ez a tulajdonlási forma rendkívül jelentős szerepet játszik, és nagymértékben meghatározza a politikai döntéseket is. Emiatt a politika könnyen alárendelődhet a nemzeti tulajdonhoz fűződő érdekeknek, és így a birtoklási forma úgyszólván leküzdhetetlennek tűnő akadályává válhat a nemzeti határokat átlépő tőkekoncentrációnak, ami viszont az ipar egyes dinamikus szektoraiban nélkülözhetetlen előfeltétele a nemzetközi színvonalat elérő gyorsabb ütemű fejlődésnek.

A vállalati (intézményi) szakigazgatási birtoklás és a kollektív vállalati (intézményi) tulajdonlás dilemmája

A vállalati (intézményi) szakigazgatási birtoklás²⁰ gyorsan előretörő forma a szocializmus valóságában, de a tudati elfogadása a legproblematicusabb. Feltehetően éppen e típus létezésének a megfogalmazása ebben a tanulmányban lesz az a botránykő, amelyen a legélesebben ütköznek meg a különböző uralkodó álláspontok, mert elismerése egyaránt elfogadhatatlan mind a sztálini államelmélet, mind a jugoszláv öngazgatási rendszer apológiája számára. De bárhogyan vélekedjenek is róla itt is, ott is, mégis létezik; a tulajdonnal összefüggő birtoklás ugyanis gyakran a gazdasági vállalatokban vagy intézményekben kialakult hierarchikusan tagolt szakigazgatási apparátushoz kötődik, amely e tekintetben viszonylag nagy függetlenséggel jár el.

Az intézményi birtoklás részben az államigazgatás negációjaként lép fel, mint annak ideológiai-politikai (Jugoszlávia) vagy hatékonysági szemlélet (az utóbbi évek gazdasági reformja az európai szocialista országokban) alapján kifejtett gyakorlati kritikája, részben pedig a szövetkezetek formájában, mint még ki nem alakult államigazgatási tulajdonlás.

Az 1950-ben formálódott jugoszláv öngazgatási elmélet az államigazgatási birtoklást mint a szocializmus bürokratikus torzulását ítélte el, s helyébe a „társult termelők tulajdonát” kívánta állítani.

A jugoszláv öngazgatási rendszerben általánosan kialakult tulajdonforma azonban nem tekinthető minden további nélkül társadalmi tulajdonnak, mint ahogyan az öngazgatási elmélet apologetikusai állítják. Az igazgatás és így a birtoklás gyakorlása ugyanis a jugoszláv vállalatokban szükségszerűen függetlenített apparátus kezébe kerül, amelynek az ellenőrzése a kollektíva által sokszor *nemcsak* azért válik formálissá, mert az *igazgatás* nem akarja megosztani a maga hatalmát, hanem azért is, mert a kollektíva jelentős része nem érzi *érdekeltnek magát* a vállalat egész tevékenységében s továbbra is — a mun-

²⁰ Itt mert több oldalról — államigazgatási birtoklás, osztársadalmi és kollektív vállalati (intézményi) tulajdonlás — korlátozott tulajdonlásról lehet csupán szó, újra csak helyesebb a birtoklás kifejezést használni.

käsönigazgatás ellenére is — nem társult, hanem bér munkás módjára gondolkozik és érez. Az intézményi tulajdonlái jelleg megerősödésében szerepet játszhat az is, hogy különböző okoknál fogva ellanyhult, formálissá vált a mozgalom a társadalmi uralom megteremtéséért. Ez utóbbi pedig a mai társadalmakban semmiképpen sem állapot, hanem állandó küzdelem.

Hasonló a helyzet Jugoszlávián kívül európai szocialista országok szövetkezeteiben is, amelyekben elméletileg szintén önigazgatás érvényesül, ami jogilag is deklaráltatik. A szövetkezetek az állami eszközök mellett jelentős szövetkezeti vagyonnal rendelkeznek, ez azonban az intézmény tulajdona, s gyarapodásából az egyes tag csak évek múlva jut egyéni előnyhöz, amikor az a termelőszövetkezet nettó jövedelmében, vagyis a munkaegység értékében realizálódik. Ebből tulajdonképpen az következik, hogy a szövetkezeti tagok is elsősorban az egyéni jövedelmük — amely voltaképpen bérjellegű — maximalizálásában érdekeltek, és nem véletlen, hogy — legalábbis a szövetkezetek jelentős részében — szeretnék bevezetni az állami vállalatoknál alkalmazott bérformát, és a bért a lehető legnagyobb mértékben stabillá, előrelátottá akarják változtatni. Ebben a helyzetben a szövetkezetek legnagyobb részében általánosan érvényesül az a tendencia, hogy a beruházásokat a lehető legkisebb szintre szorítsák, a jövedelemnek pedig minél nagyobb részét munkaegységek tömege szétosszák. Ez ellen a tendencia ellen szinte minden, a mezőgazdaság tömeges kollektivizálását végrehajtott szocialista országban — nemcsak nálunk — olyan törvényt kellett hozni, amely megszabja a beruházás minimális arányát. Megjegyzem, hogy hasonló, a partikularitásból származó nehézségekkel csaknem két évtizede küzd a jugoszláv gazdaság is, a vállalat dolgozója ott is elsősorban bérének maximalizálásában érdekelt, nem pedig abban, hogy a vállalat esetleg komoly áldozatok árán prosperálóvá váljék.

A vállalati (intézményi) szakigazgatási birtoklás legfőbb akadálya, hogy a szocialista vállalatok dolgozóinak többsége, sőt a szövetkezetek tagjai is továbbra is bér munkásoknak érzik magukat, mert tulajdonjoguk, amellyel mint az állam polgárai és mint az adott vállalat kollektívájának tagjai rendelkeznek, elvont, és a tulajdonnal való értelmes gazdálkodás eredményei csak a bérben, illetve a bérhez kapcsolt nyereségrészesedésben jutnak kifejezésre, mégpedig legtöbb esetben olyan bonyolult áttételeken keresztül, amelyeknek a megértésére az egyes dolgozók sokszor képtelenek. Ebben a szituációban úgyszólván természetes jelenség, hogy a dolgozók jelentős részében tovább él a tipikus bér munkás-gondolkodás, azaz bérének előzőekben már említett maximalizálására és az általa adott munka minimalizálására való törekvés. Ebből a helyzetből származnak olyan ma már jól ismert jelenségek, mint a teljesítmény-visszatartás normarendezések esetében, amelyet sokszor egész kollektívák nemcsak hogy eltérnek, hanem tagjaiktól egyenesen meg is követelnek.

Az új gazdálkodási rendszer ott, ahol a gazdasági (piaci) ár bevezethető az eddigi bürokratikus (az államigazgatás döntési rendszerében megállapított) ár helyett, újracsak a vállalati (intézményi) birtoklást erősíti meg. Ezekben a vállalatokban mód nyílik arra, hogy a vállalat szakvezetése döntsön minden fontos vállalatfejlesztési kérdésben (termékstruktúra változtatása, műszaki fejlesztés, beruházás).

Az államigazgatási birtoklás ebben az értelemben vett felváltása vállalati (intézményi) szakigazgatási birtoklással természetesen éles konfliktusokkal kísért folyamat: azok az államigazgatási szervek, amelyek eddig az állami

birtoklás letéteményesei voltak, mindent elkövetnek régi politikájuk megőrzéséért, ha esetleg változott formában és erőteljes decentralizálás árán is, ami még korántsem jelenti minden esetben az egyik birtoklási forma felváltását a másikkal.

Az államigazgatási és a vállalati (intézményi) szakigazgatási birtoklás közötti megfelelő arány eldöntése — ha eltekintünk azoktól a partikuláris érdekektől, amelyek egyik vagy másik formát abszolutizálni akarják — volta-képpen optimalizálási probléma, és a kérdés úgy vethető fel, hogy az egyes iparágakban melyik megoldás, illetve a két típus milyen arányának az alkalmazása a célszerű. Akár az egyik, akár a másik megoldásnak az egyoldalú preferálása — a konkrét viszonyok tanulmányozása nélkül — számottevő hatékonyságcsökkenéshez vezethet.

Ez egyben azt is jelenti, hogy — véleményem szerint — egyik sem „szocialistább” birtoklási típus, mint a másik, csak egyszerűen bizonyos ágazatokban és fejlesztési szituációkban hatékonyabb, célszerűbb.

Egészen más a helyzet azonban, ha az államigazgatási, illetve a vállalati (intézményi) szakigazgatási birtoklással az osztársadalmi, illetve a kollektív vállalati (intézményi) tulajdonlást állítjuk szembe. Itt is konkrétan felvethető a hatékonysági kritérium (amire egyébként a válasz a történelmi szituációtól függően nagyon különböző lehet), mégsem ez a perdöntő, hanem a humanizációs célkitűzés, amely egyértelműen az államigazgatási birtoklásnak elébe helyezi az osztársadalmi és a vállalati (intézményi) elé a kollektív (intézményi) tulajdonlást.

Az államigazgatási birtoklás esetében a tulajdonprobléma tehát a társadalmi ellenőrzés megerősödése révén olyan osztársadalmi jelleg kialakítása, amelyben az egész társadalom, de különösképpen a közvetlen termelő és szolgáltató tevékenységet végzők érdekeltek, a vállalati (intézményi) szakigazgatási birtoklásra vonatkoztatva pedig a szocialista fejlődés távlatai mindenekelőtt azt követelik, hogy a dolgozó kollektíva hatékonyabban ellenőrizze a szakigazgatást, aminek megvalósulásával végbemegy az intézményi-szakigazgatási jelleg felváltása kollektív-csoporttulajdonlással.

A mi viszonyaink között ennek jogilag nagyobb a lehetősége a szövetkezetekben — ahol az számtalanszor deklarált állapot —, gyakorlatilag azonban talán könnyebben alakul ki olyan állami vállalatokban, ahol a munkáskollektíva mind általános kultúrája, mind mozgalmi tapasztalatai tekintetében fejlettebb, és emiatt nagyobb lehetőségei vannak arra, hogy az intézmény hierarchikusan tagolt szakigazgatása felett tényleges társadalmi ellenőrzést valósítson meg.

E cél eléréséhez igen hatékony eszközzé válhat a vállalati felügyelőbizottsági rendszer kiépítése, amelynek elméleti kidolgozása a gazdálkodási rendszer előkészítésének keretében történt meg.²¹

Elősegítené a szakigazgatási birtoklás meghaladását a termelő és a szolgáltató kollektívák egyéni érdekeltiségének egy új, lehetséges módon való megnövekedése is. Létre lehetne — véleményem szerint — mind a szocialista, mind az optimalizálási elveknek a megsértése nélkül hozni a társadalmi tulajdonnak új, eddig a szocializmusban el nem fogadott formáját: a csoporttulajdont mint résztulajdont. Ez a tulajdon a vállalatoknak és szövetkezeteknek saját

²¹ Részletesebben foglalkozom ezzel a kérdéssel a Közgazdasági Szemlében *Gazdasági irányítás és társadalmi függőség* címen megjelent tanulmányomban (1966. 7—8. sz.)

erőből a jövőben végzett beruházásaiból keletkezne, ami egyben azt is jelenti, hogy egy vállalatban, illetve intézményben belüli *nagyságát* különböző megfontolások alapján gazdasági intézkedésekkel (adókulcsok, kamatlábak, hitelviasszafizetési szabályok stb.) *szabályozni lehetne*. A vállalatok saját beruházásai ezen új tulajdonforma szerint részjegyek formájában azoknak a birtokába kerülnének, akik az adott időszakban munkájukkal hozzájárultak a beruházás anyagi feltételeinek megteremtéséhez. Előre meghatározott szabályok szerint a dolgozóknak módjuk lenne választani aközött, hogy nyereségrészesedésüket pénz vagy részjegyek formájában kívánják-e megkapni. A következő években a részjegyekre a vállalatoknak természetesen osztalékot kellene fizetni, és gondoskodni kellene arról, hogy a részjegyeket a dolgozók bizonyos korlátozásokkal be tudják váltani annál a vállalatnál, ahol azt kapták. A vállalatok dolgozói ilyen módon egyénileg érdekeltek lennének a beruházásokban is, és természetesen abban, hogy a vállalat gazdálkodásával saját vagyonát nemcsak megtartani, hanem gyarapítani is tudja, hiszen csak az lehet az alapja a részjegyek értéke megmaradásának és szabályozott növekedésének. A vállalat gyenge gazdálkodása esetén elsősorban éppen a saját eszközökből akkumulált vagyont fenyegeti veszély, tehát így azoknak a pénzét, akik ebben a vállalatban dolgozva munkájukkal az előző időszakban az új értéket létrehozták.

A tulajdonnak ez az új lehetséges alternatív formája a dolgozókat tehát már nem mint egyszerű bérmunkásokat, hanem mint résztulajdonosokat is — a mai nyereségérdekeltségi rendszeren túlmenően — érdekeltté tenné a vállalat tevékenységében és a kollektív vállalati (intézményi) tulajdonlás gyakorlati megvalósításában. Ez különösen azokra hatna kényszerítő erővel, akik hosszabb ideje a vállalatnál dolgoznak, és így nagyobb számú részjegyük halmozódott fel. Ez a megoldás bizonyos mértékig enyhítené — bár ez csak másodlagos eredmény — a mostani nyugdíjasproblémát nemcsak azért, mert a hosszabb ideje dolgozók és több részjeggyel rendelkezők bizonyos mennyiségű osztalékhoz jutnának, hanem azért is, mert ilyen módon továbbra is érdekelttek lennének egy-egy vállalat tevékenységében is, így ily módon is kötődnének a társadalmi termeléshez.

Ez a tulajdonforma sok szempontból megváltoztatná a vállalati szakigazgatás helyzetét. Részben megkönnyítené, mert hiszen fokozatosan — természetesen nem egyik évről a másikra — az erősödő „miénk” tudat következtében könnyebb lenne fegyelmet és szervezettséget kialakítani, kisebb lehetne az adminisztratív fegyelmező eszközök szerepe, és a fegyelmet megsértőkkel szemben nagyobb erővel lépne fel maga a kollektíva. Talán még nagyobb azonban az a hatás, amely a szakigazgatásban általában következne be, hogy az most már nem egyszerűen a felsőbb szervekkel szemben viseltetne felelősséggel, hanem saját dolgozóival szemben is, azzal, hogy jelentős összegeiket kezeli, s a rossz gazdálkodás nem egyszerűen fegyelmező rendszabályokat vonna maga után — amit egyébként nagyon sok esetben ki lehet játszani, vagy jó összeköttetésekkel formálissá lehet tenni —, hanem az egyéni anyagi érdekükben megkárosított dolgozók dühét is. Az új gazdálkodási rendszer ezt a fajta felelősséget már részben kialakította, de itt a dolgozók bérnövekedése a vállalkozás kockázatának tárgya, amit viszont jelentősen csökkent a munkahelyváltoztatás továbbra is széles körű lehetősége. Ha azonban ez a kockázatvállalás nemcsak a bérre, hanem a dolgozók „pénzére” is kiterjed, akkor a vállalatok szakigazgatása rákényszerülne arra, hogy a dolgozókat minél részletesebben tájéko-

tassa, és minden fontosabb intézkedésben kikérje a véleményüket, különben elbíráhatatlanul nagy felelősség hárulna rá.

Ez a megoldás természetesen érvényes lehet a szövetkezetekben is, hiszen ma a szövetkezetekben sincs a szó igazi értelmében vett résztulajdon, s éppen emiatt az előzőekben kifejtettek szerint a szövetkezeti tagok is könnyen bér munkásoknak, nem pedig résztulajdonosoknak érezhetik magukat. A szövetkezetekben is természetesen szerepe van az állami tulajdonnak, az állami hitelnek, az állami erőből történő beruházásoknak stb. Emellett azonban azzal, amit a szövetkezet saját erőből beruházni képes, ezt az új társadalmi tulajdonformát lehetne erősíteni, megnövelve a kollektív tulajdonlás kialakulásának lehetőségét.

Ez a megoldás természetesen sok más következménnyel is jár, mégpedig nemcsak a gazdasági, hanem a politikai életben is. Ez azonban — véleményem szerint — inkább pozitív, mint negatív hatású.

Nem becsülhető le az a hatás sem, amelyet ez az új tulajdonforma és ezzel a kollektív vállalati (intézményi) tulajdonlás megerősödése a fejlett kapitalista országok dolgozóira gyakorolna. Közismert, hogy hosszú idő óta a kapitalizmus apologetikusai a népi kapitalizmus eszméjét hirdetik, és jól ismertek azok a számadatok is, amelyek azt bizonyítják, hogy a kapitalista országok alapvető munkásrétegeinek csupán töredéke került — és az is viszonylag jelentéktelen mennyiségű — részvény birtokába. Ezzel az általam javasolt megoldással viszont a szocialista vállalatok dolgozói egyre nagyobb mértékben tényleges tulajdonosai lennének az általuk akkumulált javak egy bizonyos meghatározott részének.

Felvetődik persze a kérdés, hogy vajon nem visszatérés-e ez valamiféle kapitalista megoldáshoz. Ezen új tulajdonforma ellenzői nyilvánvalóan elsősorban ezzel érvelhetnek, hiszen a részjegyek valóban hasonlítanak a kapitalista társaságok részvényeihez. Mégis a formai hasonlóság ellenére lényegében különböznek tőlük, mindenekelőtt két ok miatt:

a) részjegyeket csak munka révén lehet kapni, viszont mint köztudomású, a tőkések vagyona nem a tőkések munkája révén, hanem kizsákmányolás eredményeként halmozódott fel. Annak, aki ezt az új tulajdonformát azzal támadja, hogy ez kapitalizmus, *a* után *b*-t is kell mondania, azt, hogy a tőke kapitalisták munkájának eredménye.

b) a résztulajdon a szocialista társadalmi berendezkedés szerves része, a szocialista állami és ösztársadalmi tulajdon mellett *kiegészítő* forma, amely a népgazdaságnak csak abban a részében teremtené meg a kollektív vállalati tulajdonlás lehetőségét, ahol az államigazgatási, illetve össznépi tulajdonlás a termelőerők mai szintjén sem nyújt hatékony megoldást.

A társult tulajdonlásról, illetve birtoklásról

Bár az eddigiekben azt hangsúlyoztam, hogy a tulajdonnal összefüggő hatalom gyakorlásába, a birtoklásba, a többlettermékkel való rendelkezésbe — össznépi és kollektív-vállalati (intézményi) tulajdonlás esetén is — szükség-szerűen bekapcsolódnak szakigazgatási apparátusok, nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy bizonyos területeken a szó szoros értelmében megvalósul az önigazgatási gyakorlat, s így a tulajdonlással összefüggő minden döntési jogot maga a kollektíva gyakorol. Ezt társult tulajdonlásnak, vagy ha ezt külső intézmények erősen korlátozták, birtoklásnak nevezem. Ilyen

megoldás a gyakorlatban ma viszonylag ritkán fordul elő, főleg olyan alacsonyabb fokú szövetkezetekben, amelyekben a társulás nem foglalja magába a tagok teljes termelőtevékenységét, hanem rendszerint valamilyen speciális feladat megoldására irányul. A jövőben azonban nem zárható ki annak a lehetősége, hogy az ilyen értelemben felfogott társult birtoklás tevékenységi köre kiterjed. Elképzelhetőnek tartom például azt, hogy különböző kisebb munkaszervezetekben (például traktorosbrigádok) társult birtoklás alakul ki,²² de ez még ebben az esetben is nagymértékben alárendelődik egyéb tulajdonlási formáknak. Éppen e miatt az ok miatt erre az esetre inkább a birtoklás kifejezést tartom szerencsésebbnek.

A magántulajdonlás, illetve magánbirtoklás különböző típusai és szerepük a szocialista társadalmakban

A szocialista társadalmakban úgyszólván mindenütt nagy szerepet játszik a kizsákmányolásra csak nagyon korlátozott lehetőséget adó kismagántulajdon, amelynek különösen a mezőgazdaságban — nemcsak az optimalizálási, hanem a humanisztikus célok szempontjából is — nagy jelentősége van. Több jel mutat arra, hogy a szövetkezetekhez tartozás nem zárja ki a földtulajdonra törekvést. Az utóbbi időben meg lehetett figyelni több megyében s a föld adásvételének növekedését.

A magántulajdon a mezőgazdaság mellett különösen a ház- és telektulajdonban terjedt el, és e tekintetben a szerepe napjainkban inkább növekvőben, mint csökkenőben van.

A magántulajdont azonban korántsem szabad a magán (családi) -tulajdonlással és birtoklással azonosítani, mert ez utóbbinak alapjául egyaránt szolgálhat állami (gebines üzletek) vagy szövetkezeti (háztáji gazdaságok egy része) tulajdon.

Témánk szempontjából bennünket nem annyira a magántulajdon léte, mint inkább a magántulajdonlás, sőt inkább a magánbirtoklás terjedelme, tényleges funkciója foglalkoztatnak. Ez utóbbinak — a magántermelő vagy szolgáltató üzem funkciója alapján — a következő főbb típusait lehet megkülönböztetni:

a) önálló árutermelő, illetve szolgáltató gazdaság, amely ilyen vagy olyan módon, de közvetlen kapcsolatban áll a fogyasztóval,

b) nagyobb gazdasági egységbe vertikálisan beilleszkedő termelő vagy szolgáltató egység; a nagyobb egységbe való bekapcsolódás megvalósulhat vagy magában a termelő, szolgáltató folyamatban, vagy mindkettőben egyaránt,

c) saját fogyasztást kielégítő magán- (családi) termelő vagy szolgáltató tevékenység.

Az ilyen értelemben felfogott háztáji gazdaság is eltérő funkciót tölthet be, ami aztán magának a tulajdonlásnak, illetve birtoklásnak²³ a jellegére is

²² Lásd erről részletesebben Márkus Mária—Hegedüs András: Kollektivitás és individualitás a szocialista termelésben c. tanulmányát. Kézirat megjelenés alatt.

²³ A két fogalom, tulajdonlás és birtoklás ebben az esetben is különböző, az előbbi értelemszerűen alkalmazható a ház körüli magántulajdonra, az utóbbi a szövetkezettől kapott háztáji területen kialakított gazdálkodásra.

visszahat. A *Változó világ* című, megjelenés alatt levő könyvemben²⁴ három, történelmileg kialakult s ma egyaránt létező háztáji gazdasági típust különböztettem meg:

a) szabad piacra termelőt (a gazdálkodás célja már az árutermelés, de a termelő közvetlenül a fogyasztóval kerül kapcsolatba),

b) vertikális kereskedelmi vagy termelői integrációba bekapcsolódó háztáji gazdaságot,

c) a naturálgazdálkodást folytatót (a család saját szükségletre termel).

Amint látjuk, lényegében ez ugyanaz a tipológia, mint ami alkalmasnak tűnik általánosabb használatra is. Az így felépített s történelmileg ma már kialakultnak tekinthető típusok a tulajdonlás, illetve birtoklás módja szögéből jelentősen eltérnek egymástól.

A magán (családi) -tulajdonlás, illetve -birtoklás a méreteit tekintve úgyszólván minden szocialista országban erősen korlátozott, ez egyben azt is jelenti, hogy ebben a típusban a tulajdonból származó hatalom viszonylag kevés ember felett alakulhat ki, és ezt is erősen korlátozzák különböző rendszabályok. Ugyanakkor itt a többlettermék — sőt extraprofit — elsajátításának nagyon tág lehetőséget nyújtanak sokszor a monopolhelyzetek, illetve a kereslethez képest a szűkös kínálat kialakulása; ez a legfőbb oka — és nem az adminisztratív intézkedések hiánya —, hogy a magántulajdonlást, illetve a birtoklást folytatók egy része — főleg a kisiparosok és kiskereskedők — a közvélemény előtt úgy jelennek meg, mint a szocialista társadalom kimagasló anyagi viszonyok között élő, irigvelt rétege.

A mezőgazdaságban is stabilan létezik olyan réteg — főleg a mezőgazdasági termelés periferiáján (szőlőtermelés, primőr áruk stb.) —, amelynek léte a piacra termelő magántulajdonláshoz, illetve birtokláshoz kapcsolódik. Itt azonban a termelés, illetve a szolgáltatás sokkal nagyobb mértékben alapozódik a saját, illetve a családi munkaerőre, mint az iparban és a kereskedelemben, vagyis sokkal szűkre szabottabb a mások által termelt többlettermék elsajátításának a lehetősége.

Rendkívül érdekes problémákat vet fel és teljes jelentőségében ma még korántsem felismert a fontossága a magántermelés, illetve -szolgáltatás második típusának: az állami, illetve szövetkezeti vállalatokba vertikálisan beilleszkedő magán- (családi) gazdasági egységnek.

Különösen a mezőgazdaságban és a szolgáltatás bizonyos szektoraiban játszik, illetve játszhat a jövőben kiemelkedő szerepet. Sok hátránnyal, de sok előnnyel is jár, s aligha lehet kétségbe vonni, hogy bizonyos területeken nemcsak optimalizálási, hanem humanizálási szempontból is ez nyújtja a kedvezőbb megoldást. Előnye a magántermelés, illetve -szolgáltatás első típusával szemben, hogy szervesen illeszkedik a társadalmi termelésbe, s a tulajdonlási, illetve birtoklási jogokat gyakorlóknak nincs lehetőségük arra, hogy mások által termelt többletterméket kisajátítsák, emellett az is igaz, hogy saját maguk által termelt többlettermékről rendszerint államigazgatási vagy vállalati szakigazgatási szervek döntenek.

E kérdés megítélésében azonban az sem lehet mellékes, hogy a többlettermékkel való rendelkezés általános szabályoknak megfelelően, nem pedig egyes dolgozók munkájának — ami tulajdonképpen elválaszthatatlan a személyiségtől — a megítélése alapján történik. Éppen ezért az ilyesfajta magángaz-

²⁴ Akadémiai Kiadó, megjelenése 1970 januárjában várható.

daság (termelés vagy szolgáltatás), bárhova tagolódik is be, nem rendelődik alá a szakigazgatási apparátus hierarchiájának, mint ahogy államigazgatási vagy vállalati (intézményi) szakigazgatási birtoklás mellett ez különféle vállalatok és intézmények dolgozói esetében történik.

Ez a megoldás — a magántermelés, illetve -szolgáltatás vertikális integrációja — ott, ahol a termelés, illetve szolgáltatás koncentrációja hatékonysági szempontból nem ígér jelentős előnyt, humanisztikus szempontokból sem feltétlenül jelent negatívumot az *egyszerű* kooperációval szemben.

Mindezt látva sem szabad azonban ezt a típust idealizálni és úgy tüntetni fel, mintha ez megközelítené a szocialista ideálokat, már csak azért sem, mert ez az egyént munkatevékenységében a magángazdaság, a család keretébe zárja, és ezzel személyiségének kifejlesztésében akadályozza.

A vertikális integrációba betagolódó magántulajdonlás, illetve birtoklás szocialista fejlődése számára azonban nem csupán egyetlen út — egyszerű kooperáció erőltetése még a hatékonyság rovására is — kínálkozik, mert lehetséges olyan fejlődés is, amelynek során a vertikális integráción belül az egyes egységek szorosan összekapcsolódnak és felhasználják a szövetkezés és a társadalmi ellenőrzés különféle formáit is.

Sokkal kevesebb társadalmi problémát vet fel a saját szükségletre termelő naturálgazdálkodás, amelynek az árukapcsolatok fejlődésével a mérete és a jelentősége is állandóan csökken. Ezzel tulajdonképpen gyakorlatilag meghaladottá válik a háztáji gazdaság sztálini elmélete is, amely egyértelműen arra épül, hogy ez saját szükségletre termelő naturálgazdaság, és létét mindössze ez a funkció indokolja.

A tulajdonprobléma megoldásának távlatairól

A szocializmus fejlődésében két egymásnak, de különösen a „szocializmus politikai gazdaságtanának” ellentmondó tendenciát lehet megfigyelni:

a) a munkaerő *egyéni* tulajdonban maradásának a jellege tovább erősödik, s lassan lefoszlanak mindazok a bürokratikus korlátok, amelyek a munkaerő *egyéni* tulajdonát szisztematikusan korlátozzák,

b) egyre nagyobb lehetőség nyílik arra, hogy az egyes ember, aki a szocializmusban végre munkaerejének szabad tulajdonosa, ne csak áruba bocsássa azt, hanem potenciális tulajdonosi jogaival is éljen.

Úgy tűnik, hogy a kapitalizmus meghaladása a szocializmusban nem azáltal megy végbe, hogy megszűnik a munkaerő árujellege, hanem részint szabadon kibontakozik az államigazgatási és a vállalati (intézményi) szakigazgatási birtokláshoz kapcsolódva, másrészt viszont a munkaerő-tulajdonosoknak mint a termelési eszközök potenciális tulajdonosainak megnő a lehetősége a valóban hatékony társadalmi uralom megteremtésére a birtoklási lehetőségekkel rendelkező szakigazgatási apparátusok felett is, és ezzel a társadalmi tulajdonlásnak különböző típusai fejlődnek ki és válnak uralkodóvá.

A társadalmi haladás további célja — ha elvetjük a szocializmus állapotként való felfogását és folyamatként fogjuk fel — nem lehet csupán az anyagi jólét fokozása, hanem a munkatermelékenység növelése révén perspektivikusan az ember felszabadítása minden személyi, elidegenült hatalom alól, és az ehhez szükséges átmenethez — valószínűleg sok generációt felölelő időszakban — szükségesnek mutatkozik olyan társadalmi kontroll létrehozása — újra-csak nem állapotként elképzelve —, amely az embereknek mint különböző

mozgalmak tagjainak lehetőséget ad arra, hogy ellenőrzést — mégpedig a szó uralom értelmében — gyakoroljon azok felett, akik felette ilyen vagy olyan értelemben, de hatalommal rendelkeznek.

Az európai szocialista társadalmak mai tulajdonproblémáinak szociológiai elemzéséből — számomra egyértelműen — nem kínálkozik lehetőség monolit megoldásra: egy tulajdon-, tulajdonlási, illetve birtoklási forma általánossá tételére. Ez, ha lehetséges is lenne, mind optimalizálási, mind humanisztikus értékek alapján célszerűtlennek látszik.

A mai — előzőekben felvázolt — tulajdonproblémák megoldása után is fennmaradnak egymástól lényegesen eltérő tulajdonlási típusok. Mindenekelőtt a következőket tekintem ilyennek:

a) ösztársadalmi tulajdonlás — az államigazgatás felett megteremtett tényleges társadalmi kontroll révén,

b) kollektív vállalati (intézményi) tulajdonlás — a vállalati szakigazgatás felett a dolgozó kollektíva által létrehozott kontroll útján,

c) az előzőek keretében kialakuló kisebb termelői társulások,

d) a nagyobb gazdasági egységekhez kapcsolódó (integrálódó) egyszerű (családi) árutermelő, illetve szolgáltató egységek, amelyekben az integrációt szövetkezési és társadalmi ellenőrzési formák is elősegítik.

Ez természetesen még korántsem tekinthető az ember teljes felszabadításának, a szabadság birodalma bekövetkezésének. Ennek elérését azonban maga Marx sem tekintette valamiféle közeli időszakban megvalósíthatónak.

„A munkásosztály nem várt csodákat a Kommüntől — írja. — Nincsenek kész utópiái, amelyeket par décret du peuple bevezetne. Tudja, hogy amíg kivívhatja saját felszabadulását és ezzel együtt azt a magasabb formát, amely felé a jelenlegi társadalom a maga gazdasági hatóerői révén feltartóztathatatlannul tör, hosszú küzdelmeken, történelmi folyamatok egész sorozatán kell átmennie, amelyek mind a körülményeket, mind az embereket meg fogják változtatni.”²⁵

Az emberiség előtt álló hosszú és szakadatlan küzdelmek eredményeként, ha nem is visszaesések nélkül, de egyre több joggal adható igenlő válasz Gramscinak arra a kérdésfeltevésére, hogy „az ember uralhatja-e saját sorsát, kialakíthatja-e, megteremtheti-e a maga életét”. S ez nem utolsósorban azon múlik, hogy a tulajdonviszonyok fejlődésének milyen, ma már lehetőségessé vált alternatívái valósulnak majd meg.

CONTRIBUTIONS TO THE SOCIOLOGICAL ANALYSIS OF PROPERTY RELATIONS

A. Hegedüs

The author begins by pointing out that the property relations are essential social relations which manifest themselves in the specific possibilities of decision, those possibilities pertaining to individuals or groups. The most important among them are:

- a) possibility to direct the productive activity of other people,
- b) possibility to dispose of the material relations of production,
- c) possibility to appropriate and/or to distribute the surplus product,
- d) possibility to alienate the means of production, and
- e) that of their transmittance through inheritance.

²⁵ Marx: A polgárháború Franciaországban. *MEM* 17. köt. 313. o.

The property relations manifest themselves first of all in these particular possibilities to decide, which constitute the concept of „possessing”; and it is only through the sociological analysis of these that we can infer to the property relations as essential social relations.

The author gives a detailed analysis of those various types of possession which developed historically in the European socialist societies.

The paper attempts to give an answer to the question whether there exists still an unsolved problem of property in socialist societies. Since the author gives a positive answer to this question, he outlines several alternatives for the solution of this problem.

The author's approach and solution are essentially connected to his position — developed in recent publications — concerning the stratification and the structure of authority in the socialist society.

К ВОПРОСУ О СОЦИОЛОГИЧЕСКОМ АНАЛИЗЕ ОТНОШЕНИЙ СОБСТВЕННОСТИ

А. Хегедюш

Автор исходит из того, что сложившиеся в различных общественно-экономических формациях отношения собственности — сущностные отношения. Они проявляются в своеобразных возможностях решений отдельных людей или групп людей, прежде всего в следующих вопросах:

- а) возможность управления людьми в производстве,
- б) возможность распоряжения вещественными отношениями производства,
- в) присвоение прибавочного продукта и его распределение,
- г) отчуждение средств производства и
- д) их унаследование.

Отношения собственности появляются прежде всего в возможностях решений, относящихся к кругу понятия «собственности», и только социологический анализ этих возможностей позволяет нам сделать вывод об отношениях собственности как сущностных общественных отношениях.

В своём труде автор подробно анализирует различные типы «собственности» и владения (ограниченного «собственности»), которые исторически сложились в европейских социалистических обществах.

Статья, следуя социологическому методу исследования, ставит своей задачей ответить на вопрос, существует ли в социалистических обществах проблема собственности как неразрешённая проблема, и если да (это утверждение автор пытается доказать), то каковы альтернативы её решения.

Подход автора к проблеме и предложенные им решения находятся в органической взаимосвязи с его точкой зрения относительно стратификации социалистического общества и его структуры власти, изложенной в различных статьях, опубликованных в недавнем прошлом.